

Ágyúval verébre?

A KELET-EURÓPAI KÖZGAZDASÁGI ESZMÉK TÖRTÉNETÉRŐL (1917–1989)

Első rész

Vajon szükség van-e külön bejáratú közgazdasági eszmetörténetre Kelet-Európa szovjet korszakából? Úgy tűnik, nincs. Tudomásom szerint senki se írt eddig könyvet róla, de még olyan tanulmányok sem láttak napvilágot, melyek megelőlegezték volna egy ilyen kötet alap-gondolatait. Síri a csend. Annak idején se a közgazdasági szovjetológia, se a helyi történetírás nem vállalta, hogy végigköveti azt a szellemi ívet, mely mondjuk, 1918 szovjet-orosz hadikommunista teoretikusai és 1989 csehszlovák rendszer-váltó liberálisai között feszült. És azóta se sietnek a történészek, hogy elvégezzék ezt a feladatot. A nagy „nyugati” közgazdasági eszmetörténeti munkák még egy rövidke alfejezetet sem szentelnek a térségnek. Alábbi soraim talán megvilágítják e meglepő hiátus főbb okait. Saját krónikaírói dilemmáimmal indítok, majd igyekszem ezeket eloszlatni. Félek, ez a legjobb esetben is csak félig sikerülhet. A helyzet jó, de nem reménytelen.

Az ókorban kezdem, a szürkénél is szürkébb hetvenes évek hajnalán. Történt, hogy a NEP hamvába holt piacgazdaságáról írandó diplomamunkám jegyzeteivel babrálva egyszer csak észrevettem, hogy barátaim gyanakodva méregetnek. Nem értették, hogyan feledkezhetem bele a szovjet húszas évek közgazdaságtanának a

brezsnyevi-kádári tespedés alatt megszokotthoz képest ugyan mozgalmas, de mégiscsak mélyen bolsevik világába. Nehezményezték, hogy ígéretes (jórészt a szó szoros értelmében elpuskázott) elméleti felfedezésekről lelkendezem nekik, ahelyett, hogy megelégednék a késő-leninizmus és a korai sztálinizmus szikár gazdaságtörténeti elemzésével. A kor úgymond közgazdasági teóriáit tesék szigorúan ideológiaként, a politika fedő-diskurzusaként értelmezni! – neveltek. (Pontosítok: a „diskurzus” kifejezés ekkor még nem volt divatban, helyette „szöveget” mondtunk, őszintébben: „süket dumát”).

Barátaim az akkortájt újfelfedezett Vlagyimir Bazarov, Alekszandr Csajanov, Vlagyimir Groman, Grigorij Feldman, Nyikolaj Kondratyev, Vaszilij Leontyev és társaik iránti kitüntetett érdeklődésemet még hajlandók voltak lenyelni, de nem értették, miért pazarlok időt Nyikolaj Buharin, Jevgenyij Preobrazsenszkij és a hozzá hasonlóan kétes tudományosságú apparátcsikok fűrészpör-ízű brosúráinak böngészésére is. Előtte meg arra, hogy e műveket az olvasót hivatalból elijesztő kelet-európai könyvtárak titkos raktárai-ból fondorlattal megszerezsem. Meg hogy később azzal töltsöm rövidke nyugati kiruccanásaim drága óráit, hogy effajta „szennyirodalmat” xeroxozak éjszakába nyúlóan egy előzékeny szovjet-kutató intézetben. Nem értették, pedig csupán kirázott a hideg minden fatalista logikától: azt gyanítottam, hogy ha Kelet-Európa egyszer már képes volt arra, hogy bulgakovi értelemben „elsődleges frissességű” közgazdasági eszméket állítson elő, akkor ez miért ne ismétlődhetne meg a jövőben. Szamuely László hadikommunizmus-könyve elgondolkodtatott, Alexander Ehrlich *The Soviet*

Pete Péternek hosszú lábjegyzetként beszélgetéseinkhez a közgazdasági gondolkodás történetének értelméről (különös tekintettel Kelet-Európára). E lábjegyzet lábjegyzeteit a társalgási stílust megőrzendő, elhagytam. Az írás első változata a „Közgazdaságtan – nem csak – szemüvegeseknek” című kötetben jelent meg (szerk. Horváth Áron, Major Klára és Mura-
közty Balázs, Eltecon, Budapest 2013).

Industrialization Debate-je elvarázsolt: megértettem, hogy a húszas évek nagy közgazdaságelméleti vitái nem voltak pusztán politikai indíttatású, parokiális torzsalkodások. Mi több, alapszövegeik könnyűszerrel lefordíthatók a modern közgazdaságtan nyelvére, mely egyébként az e viták során kezdeményezettekhez hasonló nyelvújítási akciók hiányában biztosan szegényebb lenne néhány fontos fogalommal és nagyszerű okfejtéssel. Úgy gondoltam, hogy ha nem látjuk tisztán például a Buharin és Kondratyev között feszülő távolságot, akkor meglehet, a hatvanas évek „újbuharinjait” is kondratyeveknek hisszük majd.

Környezetem azt is nehezen emésztette meg, miért véltem úgy még a nyolcvanas évek első felében is, hogy a Madarász Aladárral együtt tartott – mérsékelten legális – egyetemi kurzusaink rám eső részében akár egy fél tucat előadást is megérdemel Sztálin *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című írásának és az 1954-es *Politikai gazdaságtan* tankönyv szocializmusról szóló fejezeteinek *close reading*-je. Néhányan még ma is csúfolnak kilométeres Preobrazsenszkij-hivatkozásaimért, melyek a trockista közgazdászról írt, kéziratban maradt könyvecském végén díszleptek vagy három évtizeddel ez előtt. Volt olyan diákunk, aki meg azt kérte számon rajtam húsz évvel később, hogy miért kellett neki órákon át a „munka szerinti elosztás” vagy a „tervszerű és arányos fejlődés” törvényének társadalomtörténeti, sőt, szemantikai összefüggéseivel bajlódnia. Vagy arra keresni a választ, vajon miért nem engedték egy negyedszázadon át a Szovjetunióban, hogy a szocializmusnak is legyen (tanítható) politikai gazdaságtana. Máig nem értem, miért is hitte el nekem, hogy egy ifjú közgazdásznak érdemes tudnia, miként érvel egy „szovjet-típusú” ökonómus, amikor én sem rejtettem véka alá, hogy e beszédmód legalább a harmincas évektől fogva hosszú évtizedeken át legtöbbször nem is volt kifejezetten közgazdasági természetű. Hanem, csavarva egyet a szépirodalomban szokásos csipkelődésen, inkább csak meglepő hasonlóságot mutatott a közgazdaságtannal. Azt is csak olykor-olykor.

Ma már bevallhatom: noha fenemód büszke voltam ifjonti kutatási programom kritikai élére és élveztem a bennfentes ellenzéki összekacsintásokat is, a gúnyos-kétkedő megjegyzések hallatán

időnként elfogott a félsz. Vajon lehet-e „rendes” közgazdasági eszmétörténet-írást művelni (és én valami ilyenre készültem naiv hittal) úgy, hogy az ember jelentős mennyiségben „nem-rendes”, kevéssé kifinomult, nemegyszer mélyen tudomány-alatti, időnként tényleg szennyes irodalmakat tanulmányoz és rendel hozzájuk történeti magyarázatokat? Mint egyik jóakaróm éppen megjegyezte, nem biztos, hogy azok a szerzők, akik „rovargyűjteményekben” szerepelnek majd, megérik a gombostű árát. Ami viszont a legriasztóbb az egészben – gondoltam karkai módon tovább a hasonlatot –, meglehet, egy idő után alig különbözöm majd tőlük. Még hozzá anélkül, hogy észrevenném metamorfózisomat. Kérkedni ezért sem ildomos, megtanultam.

Egy dolgot azonban biztosan tudtam, s ez adott némi erőt. Azt, hogy e gyűjtemény, még ha a végén neadj’isten alig néhány „fajta” tartalmaz is, temérdek „egyedet” reprezentál majd, hiszen akkortájt csak Magyarországon százával vallották magukat az emberek elméleti közgazdásznak (kutatónak és tanárnak), miközben szociológusok, történészek, jogászok, gazdaságpolitikusok, vállalatvezetők és újságírók is ontották az úgymond közgazdasági teóriákat. És jöttek-mentek a nemzedékek, így a százak idővel ezrekké dagadtak. Pontosabban tíz- és százezrekké, ha az egész békétábot vesszük. Nem tudtam volna elképzelni, hogy ennyi – akkor is, ha többnyire hiábavaló – szellemi erőfeszítés műbírálat nélkül maradhat. Ha egyszer a szocreálnak is van irodalomtörténete...

A krónika titokzatos tárgya

Ha az akkoriban progresszívnek minősülő tanárainkra hallgatok, elkerültek volna a fenti kételemek. Hisz ők azt magyarázták nekünk, valahol a hivatalos polgárd-oktatás peremvidékén, hogy Kelet-Európában épp formálódik egy elméleti szintézis, mely egyaránt táplálkozik az optimális tervezés kelet-nyugat-közi eszméiből, valamint a hatvanas években izmosodó és a NEP-hez visszanyúló reformprogramokból. Bródy András, Erdős Péter, Jánossy Ferenc, Kornai János és Tardos Márton tudományos elegye (a hetvenes évek elején ők örvendtek a legnagyobb tiszteletnek az egyetemisták körében, Liska Tibor nem) talán a nyugati teoretikusoknak is példát ad majd eredede-

tiségből, miközben az elemzés minősége tekintetében sem marad alul. Kornai ezt a törekvést a maga részéről nem is rejtette véka alá az „*Anti-equilibrium*”-ban. Emlékszem, Balassi sorai jártak a fejemben: „emberségről példát, vitézségről formát...” Nem tagadom, megérintett a „végek” büszkesége. Ám nem csak az.

Még ha kellő tisztelettel viseltettek is e szerzők iránt, a Közgáz elméleti szakán tanuló diákoknak az Új Gazdasági Mechanizmus idején már volt némi fogalmuk arról (no, nem éppen Mátyás Antal terjengős könyveiből a „polgári” elméletek történetéről), hogy milyenek lehetnek a „még rendesebb” ökonómiai gondolatok a nagyvilágban. Mindössze bele kellett kukkantaniuk egy kurrens amerikai elméleti folyóiratba az egyetem vagy a Közgazdaság-tudományi Intézet könyvtárában. Persze nyomban hatalmába kerítette az embert a kételkedés: vajh megadatik-e valaha is, hogy részei legyünk e finomabbnál finomabb szellemi csemegékkel kecsegtető tudományos univerzumnak? Bevallom, elbátortalanodtam.

Hátha

Ráadásul (ma már azt mondom: sajnos) első pillantásra minden olyan kereknek tűnt, legalábbis ami a magyar gyártmányú közgazdasági eszmék közeljövőjét illeti. Az sem volt mellékes, hogy a potenciális felfedezők „testközelen” voltak, könyveket nyomtak az ember kezébe, bevontak kutatási programjaikba. Láttuk őket Moszkvából megjönni, majd rögtön Cambridge-be távozni. Ha fiatal kutatóként a környező országokban jártunk, összehoztak sorstársaikkal: Aleksander Bajttal, Włodzimierz Brus-szal, Josef Goldman-nal, Nyikolaj Petrakovval, Branko Horvattal. A létező-szocialista provincializmus fojtogató légköre úgy tűnt, megszűnőben van. Minek hát sietni a könyvtárba? Budapestről már korábban sem kellett egyfolytában a vasfüggönyön túlra kukuskálni, hogy az ember olyan közgazdászokat lásson, akik – ha nem túl nagy számban (és sikerrel) is, de – megpróbáltak nem a tankönyvi szovjet-marxizmus bikkfanyelvén beszélni, amikor annak két vezérfogalmát, a központi tervezést és a pártállami tulajdont szedték óvatosan darabjaira. A tetejében ezt a közgazdaságtan világirodalmával újrakezdett párbeszéd keretei közt tették. Mégis viszonylag hamar derengeni kezdett, hogy

például John Galbraith vagy Polányi Károly Magyarországon akkor divatba jövő kapitalizmuskritikája, de még a kifejezetten nem szociológiai/történeti ihletésű irányzatok, példának okáért az input-output elemzésen alapuló optimális tervezési modellek (melyek a kapitalizmus és a kommunizmus közötti konvergencia tézisében igyekeztek feloldani az ún. szocialista kalkulációs vita versengő álláspontjait a húszas-harmincas évekből) sem feledtethetik, hogy nyugaton többnyire más dolgokról cserélnek eszmét a jeles közgazdászok. Erre is volt azonban magyarázat, pontosabban mentség, éspedig ismét Kornaitól, aki nem győzte bírálni ezeket a szerinte idejétmúlt, ideologikus és jórészt elhibázott eszmecseréket – mi másról, mint az általános egyensúlyelmétről. Az a nyugtalanító kérdés viszont, melyet annak idején mások mellett Ludwig Mises és Friedrich Hayek szegezett akkori vitapartnereinek, hogy vajon lehet-e egyáltalán ésszerűen kalkulálni a „szocialista *Gemeinwesen*” gazdaságában, ha csak Kornait olvasta az ember, úgy tűnt, mintha lekerült volna a modern közgazdaságtan napirendjéről.

Igen ám, de miközben Ragnar Frisch, Jan Tinbergen, Leontyev, Gunnar Myrdal, Tjalling Koopmans és Leonyid Kantorovics valóban az elsők között találtatott Nobel-díjra érdemesnek (ámhátról ők sem elsősorban mint „konvergencionisták”), a legtöbb vezető elme a nagyvilág közgazdaság-tudományában továbbra is bizony azzal foglalatostkodott, hogy – bele-belekóstolva a kalkulációs vitába is – az általános egyensúlyelméleti és jóléti közgazdaságtani tételeket izlelgesse, finomítsák. No meg egyre inkább azzal, hogy a neoklasszikus szintézis esélyein töprengve elhelyezzék magukat valahol John Maynard Keynes és Milton Friedman között (vagy mellett). Ne feledjük, 1976-ra már Paul Samuelson, John Hicks és Kenneth Arrow, sőt Hayek és Friedman is megkapta a maga Nobel-díját. Nálunk viszont a kutatói közösség nagy része ekkor, és még sokáig, egyensúlyelmélet ügyben az „*Anti-equilibrium*”-ot hitte a közgazdaságtudomány utolsó szavának, ami pedig a monetarizmus esetleges térhódítását illeti, a legtöbben lehorgonyoztak Keynesnél, Erdős Péter marxizáló-kaleckiánus értelmezését követve egészen a nyolcvanas évekig. Ez már kicsit soknak tűnt a kelet-európai *Besserwisserei*-ből.

De vajon teljességgel kizárt-e – firtattam, miközben inkább éreztem, mint tudtam, milyen eszmék is kavarognak „odaát” –, hogy hasonlóan műves gondolatok esetleg mifelénk, a létező szocializmus földjén is láttak már (látnak majd) napvilágot? Úgy értem, olyan mennyiségben, hogy érdemes lenne végre valakinek történeti rendbe szednie őket és összehasonlítani másutt sarjadó eszmékkal. Itt van mindjárt Kornai, a maga már akkor is tekintélyt parancsoló munkásságával: nem érdemelne egy tisztos monográfiát? (Hm, máig nincs ilyen.) Hátha nem is ül átok e tájon – álmodoztam –, csupán nem tudunk régi mesterművekről, mert belepte őket a feledés pora. (Akkor még csak a nevét hallottam Borisz Bruckusznak, a kollektivizmuskritikát Mises-szel egy időben indítványozó pétervári professzornak). Kitűnő fogalmak és elméletek pedig itt, az orrunk előtt szökkennek szárbra, csak nem akarjuk/tudjuk felismerni őket egyelőre. Indítsunk hát szellemi ásátásokat, ébresszük fel az alvó felfedezéseket, illetve várjunk türelmesen az újakra! – bizakodtam csendben. Sőt, ne egyszerűen várjuk őket, hisz a krónikás ösztönözheti is kortársait új találmányokra, például azzal, hogy a régebbi helyi felfedezések megidézésével, valamint a mindenkori világszínvonal szerény felmutatásával segíti kutatási programjaikat. Maga nem újít, inkább katalizál.

No de mi történik akkor, ha sajnos tényleg bebizonyosodik, hogy ritka volt a kelet-európai termés, és – ha minden marad a régi-ben – nincs is igazán remény nagy művekre a jövőben sem? Nos, akkor sincs még veszve minden – reménykedtem magamban. Jobb híján választhat ugyanis mindenki, aki „normális” eszmetörténet-írásra vágyik, egy *second best* megoldást is, beérve az évtizedeken át nagy tömegben termelt selejt utólagos minőség-ellenőrzésével. A végén minden bizonnyal levonhatja majd a szomorú következtetést ezekről az elvesztegetett évtizedekről, egyszersmind lehúzhatja a rolót, mondván: sajnálom, egy-két nagyobb durránást leszámítva ennyi volt az 1917 illetve 1945 utáni korszak közgazdasági eszmetörténete itt, az Elbától keletre. Ünnepelni nem kell, de – a biztonság kedvéért – elfeledni sem. Hátha találunk véletlenül pár igazgyöngyöt is a sok-sok biszu-gondolat között. Hátha, hátha, hátha. Ha meg nem, vala-

kinek egyszer a Nagy Elméletek hiányát is korrekt módon dokumentálnia kell. Tudománytörténet helyett inkább tudományszociológia-történetet írva. Csábító ajánlat. Könnyű munka, legalábbis abban az értelemben, hogy különösebb közgazdaság-elméleti tudást nem igényel. Se klasszikusat, se neoklasszikusat. Szociológiai/politikai előképzettség viszont kell hozzá. Meg némi *Sitzfleisch*, hisz a szövegek általában unalmasak, mesterségesen túlbonyolítottak, ezért eltart egy ideig, amíg az ember rájön a titkukra. Eközben megtanul persze desiffrózni egy úgymond tudományos szöveget. E diszciplínát szovjetológiának hívták egykoron.

A mainstream helyett?

Kísértés ide, kísértés oda, annak egyre inkább a tudatában voltam, hogy a kódfejtés közben érzett szellemi izgalom, legrosszabb esetben a pusztá megnyugvás, hogy az ember nem aludt el olvasás közben, nem érhet fel azzal az örömmel, melyet egy elegáns és eredeti, nem mellékesen szigorúan megszerkesztett közgazdaság-elméleti konstrukció látványa okoz. Annak persze szinte semmi esélye nem volt, hogy az effajta konstrukciókat eredeti életterükben, mondjuk, egy brit vagy egy amerikai egyetemen vegyem szemügyre. Maradt a könyvtár, maradtak a nyugati folyóiratok. Bön-gészgettem is őket, meg nem is. Miért? Mert egy darabig eluralkodott rajtam a fent említett „hátha-illúzió”. Ha sokáig nem is, hátha mostantól fogva sikerül majd a gúzsba kötött kelet-európai elméleti közgazdásznak kihasználnia a későn jövők előnyét, és sebesen ledolgoznia tudományos lemaradását. A hátrányt álnok módon a kezdet kezdetétől számítva, mondjuk attól a pillanattól, amikor az Oroszországba hazatérő Buharin a polgárháború alatt sajtó alá rendezi mások mellett volt bécsi professzorát, Eugen Böhm-Bawerket is minősíthetetlen stílusban támadó könyvét a „járadékosok politikai gazdaságtanáról”. Vagy amikor a háború után Chicagóból Varsóba visszaérkező Oskar Lange lassacskán felhagy Marx és Leon Walras összeházásításának kísérletével, hogy 1953-ban jelentesse a „Szocialista társadalom gazdasági törvényei Sztálin utolsó munkájának fényében” című opuszát. Vagy – hazai példát említve – onnan, amikor Heller Farkas szolgálataira már nem tart igényt az 1948-ban megalaku-

ló Magyar (később Marx Károly) Közgazdaságtudományi Egyetem.

Azt ugyan (Bródyt és Kornait olvasva, Jánossyt és Tardost inkább hallgatva) sejtettem, hogy a formális-matematikai és az intézményi szemléletmód beigért szintézise bajosan jöhet egyhamar létre Kelet-Európában. Sőt, közeledésük sem túl valószínű. Hiszen az utóbbi valójában az előbbi kudarcából eredezteti magát, mondván: az egységesnek feltételezett tervgazdaság „jóságos” szereplői, mindenekelőtt a „felvilágosult tervező” fogalmára épülő optimalizálás eleve fennakad a létező-szocialista hierarchiák, alkuk és informális piacok profán tényein. Nem nagyon hittem azonban el Kornainak, hogy az általános egyensúlyelméleten túl létezhet a gazdasági rendszerekről való gondolkodásnak egyfajta kelet-nyugati szintézise, mely mintegy új *mainstream*-mé fejlődve gazdagítja majd vágyott szakterületemet, a kelet-európai közgazdasági eszmék történetét is. Annyit ugyanis felfogtam az általa bírált, sőt, elvetni javasolt, általam viszont épp nagyon is tisztelni kezdett irodalomból, hogy az nem merül ki a Kornai által annyit hibáztatott absztrakt-axiomatikus érvelésben (illetve hogy a kutatási program bizonyos stádiumában pont az a jó, ha kimerül). Inkább, igen termékenyen egymás mellett, sőt együtt él olyan irányzatokkal, melyek már Kornai előtt megkérdőjelezték/árnyalták az akkori főárami előfeltevések jórészt akár a gazdasági viselkedés racionalitása, akár az intézmények magatartása, akár a gazdasági tudás/információ természetébe került szóba. Meg számos egyéb, nem csak hayeki alapfogalom. Méghozzá úgy, hogy közben az ezekkel kísérletezők nem lötyintették ki a fürdővízzel együtt a gyereket is. (Emlékszem, hogy az akkor-heterodoxok közül Harvey Leibenstein, Herbert Simon és talán Ronald Coase nevére is először Tardos hívta föl a figyelmemet. Persze az is lehet, hogy az ő figyelmet meg Kornai.)

Szivarfüst és ételszag

Az intézményi (akkor még nem tudtam, hogy „új-intézményi”) útkeresés jóval rokonszenvesebbnek tetszett, mint a neoklasszikus tanok – lekezelő – bírálata. Néhány évvel az ún. konzervatív forradalom előtt jártunk, Friedman és Hayek még nem folyt a csapból is, ám a reformközgazdaságtan „osztrákosítása” elképzelhetőnek, mi

több, üdvösnek tűnt a számomra. Persze nem én óhajtottam osztrákosítani, vártam, hogy a reformerek ismerik fel a kínálkozó lehetőséget, s a nyugaton soha le nem zárt kalkulációs vitát újratöltve, most már a tényleges tervgazdaságok ismeretében állnak elő új, tapasztalatilag igazolt kutatási eredményekkel, s csak úgy repkednek majd a tudományos felfedezések. Mind e gazdaságok működéséről, mind pedig arról, miként lesz belőlük egyszer majd kapitalizmus megint. A történészek pedig csak a száját kell kitátnia: a sült galamb belerepül. A kelet-európai közgazdasági eszméknek minősége, relevanciája támad – a krónikás legnagyobb megelégedésére. Eszmetörténet óráinkon Madarász Arisztotelésszel indított, én valamikor a marginalisták után következtem a bolsevik közgazdászokkal. Arra kértem a diákokat, képzeljék el, hogy egy elegáns brit kúrián üldögélnek a könyvtárszobában. Emelkedett a társalgás, finom szivarfüst lengedez, amikor az ajtó egyszer csak kivágódik, és mindent elborít az ételszag. Nos, én vagyok az az ajtó – vallottam színt. Jelezttem azonban, hogy reményeim szerint a konyhában rövidesen egyre finomabban illatozó fogások készülnek majd. Talán még galambszültre is számítani lehet.

Ha most csupán a hazai tudományos teljesítményeket említem (a jól ismert szerzők felsorolása nélkül), bízva-bízam a beruházási ciklusoknak, a terv- és szabályozóalkunak, a hiánynak, az árnyékgazdaságnak, stb. a hetvenes évek második felében izmosodó empirikus vizsgálatában, jóllehet zavart, hogy e kutatási programok többnyire verbális természetűek voltak, s mint ilyenek, eredményeiket tekintve alig általánosíthatók és pontatlanok maradtak. Oly sok eredeti ötletre támaszkodtak ugyanis, hogy – gondoltam – arra mindenképp alkalmasnak bizonyulnak majd, hogy a tervgazdaság efféle krónikus bajait diagnosztizáló, nemsokára megszerkesztendő modellek feltevéseit magyarázzák, illetve következtetéseit árnyalják. Nos, erre a „nemsokára” várni kellett egy-két évtizedet.

Én meg hosszú esztendőkön át abban a hitben voltam, hogy az eszmetörténet-írás e kutatási programok kibontakozásával jó pár legyet üt majd egy csapásra, ha..., ha a választott módszertan végre túljut az „*Anti-equilibrium*”-ot átlengő dacos elutasításon. A kelet-európai közgazdasági

gondolkodást – vágyakoztam balgán – a kalkulációs vita, ha minálunk is felfedezik végre, nem a harmincas-negyvenes évek LSE-jére vagy *University of Chicago*-jába repíti vissza, hanem a hetvenes-nyolcvanas évek egyetemes közgazdaságtanában kínálja helytel. A térség átlagos tudományos teljesítménye ezentúl nem elsősorban provincializmusa miatt lesz eredeti, hanem inkább azért, mert az itt születendő művek a csak ehelyütt honos – Hayekék által még csupán felületesen ismert, reálszocialista – empiriához közelítenek majd *cutting edge* (az eredeti misesi-hayekiniél szigorúbb) elemzési módszerekkel. És normatív mondandójuk sem ragad le a „terv-és-piac” zavaros diskurzusánál. Ha a szerzők nem is hágnak majd a hayeki új klasszikus liberalizmus magaslataira (bevallom, ezt akkoriban nem is forszíroztam volna), piaci üzeneteiket tekintve jóval radikálisabbak, egyszersmind logikailag következetesebbek is lesznek korábbi társaiknál. Mindeközben nemcsak „finomabb illatú”, de realisztikusabb kutatási programokkal fognak kísérletezni, nem törődve az olyan vádakkal, mint amilyenekkel az egyensúlyelmélet állítólagos formalizmusát és sterilitását illet még mindig ostromozni. Mai nyelven, jelentős képzavar kíséretében azt mondanám: erősen bíztam abban, hogy a kelet-európai teoretikusokat egyszerre ragadják majd el az „édes-” és a „sós vizi” közgazdaságtan hullámai, s nem hogy nem fulladnak a habokba, de még új úszásnemek kipróbálására is marad erejük.

Félreértés ne essék, a kalkulációs vita helyi újratekintésétől nem a Lange-modellek feltámadását vártam (*nota bene* sem az eredetinelé cizelláltabb absztrakt egyensúlyi keretben, sem pedig valóságközelibb gyakorlati megoldások képében nem vágytam erre), hanem legfőként annak „osztrák”, intézmény-központú magyarázatát, hogy miért nem működnek/működhetnek e modellek reál típusai, illetve hogy a „szocialista piacgazdaság” („piaci szocializmus”) mindinkább oxymoronnak tűnő fogalmából vajon vezet-e út a „szociális piacgazdaságéba”. Derűlátó módon feltételeztem, hogy az effajta magyarázatok kimunkálására a kelet-európai közgazdászok legjobbjai korántsem voltak gyengén felvértezve. Hiszen – túl azon, hogy az optimális tervezéssel való évtizedes próbálkozás sokuktól megkövetelte bizonyos standard mikro- és makroökonómiai fogalmak elsajátítását, így jól értették a kalkulációs vita matematikai érvrendszerét Enrico Barone-tól Lange-ig és

tovább – ösztönös kulturális beállítódásuk valamiféle Mises-Hayek-Schumpeter-féle kevercsvilágkép felé sodorta őket.

Marxista neveltetésük Joseph Schumpeterből annak sajátos, késői szocializmusára tette őket fogékonnyá, ugyanakkor mindhárom nevezett szerző zsigeri institucionalizmusa, hajlama a verbális elemzésre, történeti szemléletmódja és nyitottsága a filozófiának, a szociológiának, a jognak és a politikaelméletnek a közgazdaságtannal való összeházasítására szintén nem volt idegen számukra. Értsd: a sztálinizmusból kiábrándult, Marxot azonban nem (teljesen) megtagadó reformközgazdászok számára. Legyen bármily zavaros is e kevercs, dolgozzanak bármily kilátástalanul is a reformerek a schumpeteri félkollektívizmus és a misesi-hayeki individualizmus összebékítésén, önző módon élvezetes olvasmányokat, izgalmas történetírói feladatokat vártam e küzdelemtől. No meg – még önzőbb módon – előre élveztem, hogy, akárcsak a húszas évek szovjet közgazdászainak némelyike esetében, kutatásom tárgya, a kelet-európai ökonómia végre elegánsan használja majd analitikus eszközeit, logikája nem csikorog, ráadásul rokonszenvezni lehet politikai üzeneteinek egy részével is. Elegancia azidáig inkább csak az akkortájt szemérmesen „matematikai közgazdaságtannak” nevezett kutatási programokban dővött, éspedig már nemcsak azokban, melyek a tervek optimalizálását tűzték ki célul KGST-szerte, hanem azokban is, amelyek – jóval realisztikusabb módon – disequilibrium-modelleket szerkesztettek, például Lengyelországban.

Reformizmus-kritika

E várakozásokkal telt az idő egészen a nyolcvanas évek derekáig. Ekkorra érett meg bennem a felismerés, hogy hiába várom az „osztrák fordulatot”. Miközben például Jugoszláviában, Lengyelországban, de még Csehszlovákiában is mind többen olvasták Hayeket rokonszenvvel (erről sajnos csak megkésve szereztem tudomást), nálunk Kornai „a klasszikus szabad piac korszakába visszavágyódó” fantasztaként jellemezte őt „A hiány”-ban. A tervgazdaság kulcsintézményei közül Kornai „mindössze” az állami tulajdont, a gaz-

daság politizálását és militarizálását, valamint a szovjet dominanciát oldotta fel (tüntette el) a paternalizmus fogalmában, az egész kalkulációs vitát pedig a magyar reformgondolkodásról pár évvel később írt tekintélyes tanulmányában mintha csak azért idézte volna meg, hogy Lange úgymond „naiv” reformizmusát kipellengérezze. Bokros Lajos vagy Soós Károly Attila rokonszenvező Hayek-interpretációja ekkora árnyékban alig virágozhatott. Ugyanez áll számos fiatalabb tehetségre, akik ekkor már azon fáradoztak, hogy jórészt autodidakta módon szerzett neoklasszikus ismereteiket és/vagy ösztönös gazdaságtanpológiai érdeklődésüket a reformok gyártásánál kevésbé normatív tudományos tevékenységekben kamatoztassák.

Ma már tudom, hogy görcsösen hinni akartam az eszmetörténet-írás értelmében, pontosabban abban, hogy Kelet-Európa gazdaszairra figyelve is lehet az emberből „rendes” eszmék „rendes” krónikása, és nem kell majd a cselédlépcsőn felosonnia a közgazdasági gondolkodás egyetemes történetének szerzői klubjába. Optimizmusomnak akaratlanul azok is megágyaztak, akik annak idején felkeltették érdeklődésemet a kalkulációs vita, s tágabban az osztrák iskola iránt. Bence Györgyre, Kis Jánosra és Márkus Györgyre gondolok, nem-hivatásos ökonómusokra és az 1971/72 folyamán titokban terjedő „Überhaupt”-jukra, mely 1989 után „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” címen jelent meg. A Hayek által szerkesztett, 1935-ös „*Collectivist Economic Planning*” kötet csak e szamizdat-mű elolvasása után, a hetvenes évek során került a kezembe. A szerzőhármast, mely az osztrák iskola kollektívizmus-kritikáját sok tekintetben elfogadta, ha jól figyelek, azonmód érzékeltette volna velem a formálódó szocialista reformelméletek fájó liberalizmus-deficitjét (és azt, hogy eképp nincs sok remény valaminő osztrákosításra). Ehelyett inkább arra vigyáztam, nehogy hatalmába kerítsen a szerzők nem teljesen leküzdött Marximádata, melyhez minden – már-már kegyetlenül pontos – bírálatuk ellenére még egy ideig ragaszkodtak, midőn valamely emberibb arcú szocializmus lehetőségeit mérlegelték.

Ami engem illet, a szocializmus megjavításának vágyától Párizs és Prága után, a 68-as magyar reform hibernálása közepette hamar megsza-

dultam, nem is sejtve, hogy saját magam alatt vágom a fát. Milyen eszmék értelmezése marad ugyanis a történetíró számára régióinkban, ha a neomarxista gondolkodók által ajánlottakat is a „nem-rendesek” közé sorolja? Ha nem hisz az általuk javasolt „kritikai gazdaságtan” tudományos szigorában. Kizárásos alapon, csak a reformgondolkodás nem-marxista indíttatású minőségjavulásában bízhattam. Ám ha nem (csak) osztrák lesz ez a bizonyos nem-marxista indíttatás, amire lassacskán rá kellett jönnöm, akkor milyen? Jó ideig fogalmam se volt, hogyan válaszoljak e kérdésre.

Bizonytalanságaim egy részét a várakozásaimhoz képest sokszor jelentősen alulteljesítő reformközgazdászokon (köztük jó barátaimon) vertem le, vagy tíz éven át ontva a szomorúan követelőző, a kivételes teljesítményekkel nem nagyon törődő tanulmányokat arról, hogy a piaci szocialista gondolatok inkább radikalizálódnak, ha egyáltalán, mintsem hogy tudományosan finomodnának. Hogy a reformgondolkodó hajlandó beérni a reformalkusz pragmatikus politikai szerepével, ahelyett hogy tudósként felkeresné a szocializmus és a liberalizmus elegyítésének ősfóráit (jaj, csak ne megint a lenini NEP-et), de legalább rekapitulálná saját szellemi múltját a szovjet érában. Legfőként pedig kölcsönözhetne néhány alapfogalmat és kutatási módszert – s itt találtam új, szilárdnak tűnő, igaz, az osztrák gondolattól nem független fogódzót a magam számára – a mind meggyőzőbb új-institucionalista iskolától (tulajdonjogok közgazdaságtana, *public choice*, „új gazdaságtörténet”, stb). Hisz utóbbiakat mintha épp a létező szocialista gazdaság megértésére találták volna ki.

Panaszoltam azt is, hogy a reformközgazdász legalább e gazdaság leírásban – feltérképezésében lehetne pontosabb, ha már elemzésében nem az. Hogy használhatna kevésbé spekulatív fogalmakat, és a „van”-t nem kéne minduntalan a „legyen”-nel kevernie. Hogy liberalizmusa lehetne jóval kevésbé megalkuvó, körülményekre-szabott, és kár, hogy időről-időre elragadja a társadalommérnöki hevület, a *Grand Design*ok fabrikálásának vágya. Hogy álljon ellen végre az intervencionizmus kísértésének. Hogy ne szeressen bele a piac, a magántulajdon és a jogállam talmi szimulációjába. Hogy ne érezze úgy, hogy a politikai kompromisszumok feljogosítják az elméletekre is, és ha teheti, ne rögtönözzön a közgazdaságtanban is. Hogy az eklekticizmusnak és a *bri-*

nőségű, neofita túlzásokkal terhelt átvételével tekintik mindmáig elintézettnak annak a bizonyos rolónak a lehúzását, mondván: eddig tartott Kelet-Európa az ő szálnalmas eszmevilágával, az elkanyarodásnak ezennel vége, hál' isten visszatértünk az egyetemes közgazdaságtudomány kebelére. *Tabula rasa*. Innentől már legfeljebb a tudomány-archeológusok tekinthetik – közepesen érdekfeszítő – kutatási területnek a térség közgazdasági gondolkodását 1917 és 1989 között. *Punktum*.

E bíráló-tíradát 1989 után sem függesztettem fel, csupán attól fogva a reformerekből „transzformerekké” avanszált kollégáimnak címeztem filipikáimat. Továbbá mindazoknak, akik az általuk definiált *mainstream* közgazdaságtan gyenge mi-

©Sajó Tamás